

KÂŞGARLI MAHMÛD'UN *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÛRK* ADLI ESERİNİN DİLBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yusuf DOĞAN*

Özet

Her milletin bilim, kültür dünyasına damgasını vurmuş eserleri vardır. Bu anlamda Türk dünyasının dil, ilim, kültür, medeniyet, örf ve adetlerini ele alan eserlerinden birisi de Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu lugâti't-Türk* adlı kitabıdır. Arapça olarak kaleme alınan bu eserde Türk boyları, kullandıkları kelimeler, deyimler ve atasözleri, şiirler, gramer kuralları enine boyuna ele alınarak incelenir. Türkler ve Cumul, Kay, Yabaku, Tatar, Basmil, Kırgız, Kıpçak, Oğuz gibi Türk boyları ile ilgili böyle hacimli bir eserin ilk defa kaleme alındığını belirtebiliriz.

Böyle bir eser üzerine çok çeşitli çalışmalar yapılmış; paneller, sempozyumlar, konferanslar düzenlenmiş ve bir o kadar makale yazılmıştır. Biz de bu çalışmamızda *Dîvânu lugâti't-Türk*'ü önce içerik, daha sonra dilbilimin alt dalı sözlük bilim açısından incelemeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânu lugâti't-Türk*, Dilbilim, İçerik, Sözlük Bilim.

ANALYSIS OF THE BOOK OF MAKHMUD AL-KASHGARY ENTITLED *DIWAN LUGHAT AT-TURK* IN TERMS OF LINGUISTICS

Abstract

Each nation has works marking on the world of science, culture has hit the stamp of his works. One of the works dealt with science, culture, civilization, traditions and customs of Turkish world is the book of Mahmûd Kashgary, called *Diwânu Lughati't-Turk*. In this book written by Arabic language, many Turkish

---

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, ydogan@cumhuriyet.edu.tr.

tribes, words, phrases, proverbs, poetries, grammar rules used in their languages, can be discussed at length as Arabic language. We can specify that such as voluminous work about Turks and their tribes was written at the first time. The various studies have been made; panels, symposia, conferences were edited; the articles were written on such a work. In our study, We aimed to investigate *Dîvânulugâti 't-Türk* firstly in terms of content and then Linguistics.

Key Words: Mahmûd Kashgary, *Dîvânu lugâti't-Türk*, Content, Linguistics.

GİRİŞ

Yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla geçmişten günümüze çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Kaşgarlı'nın *Cevâhiri'n- Nahv fi Lugati't-Türk* ve *Dîvânu lugâti't-Türk*'ü; Ebû Hayyân'ın başta *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, *Kitâbu'l-Ef'al fi Lisani't-Türk*, *Zehru'l-Mülk fi Nahvit'-Türk* ile *Ed-Dürretü'l-Mudiyyeti't-Türkiyye'si* ve İbni Mühennâ'nın söz ettiği *Nadirü'd-Dehr'ala Lugati'l-Meliki'l-'Asr*, *Kitabu Tuhfetü'l-Melik* yer almaktadır.¹

Biz de bu çalışmamız da Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu lugâti't-Türk* adlı eserini içerik ve dilbilim açısından incelemeye gayret ettik.

Dilbilim

Dilbilimle ilgili çeşitli tarifler yapılmış bu tariflerde söz konusu bilimin anlambilim (semantik), antropolojik dil bilimi, dil bilimi tarihi, dil felsefesi, ses bilgisi, ses bilimi, söz dizimi, sözlük bilgisi (sözlükbilim), şekil bilimi vb. olmak üzere birçok alt daldan oluştuğu ve dili birçok yönden ele alan bir aldığı ifade edilmektedir.²

Biz de bu çalışmada *Dîvânu lugâti't-Türk*'ü dilbilimin alt dalı olan sözlük bilgisi (sözlükbilim) açısından ele alacağız. Ancak önce kısaca sözlük bilimin teorisi, daha sonra eserin içerik peşine de *Dîvân*'ın sözlük bilim incelemesi yapılacaktır.

¹ Kaymaz, Zeki, "Kitâb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi?", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 55, s. 149. *Dîvânü Lugat-it-Türk* mütercimi Besim Atalay bu amaçla yazılmış yukarıdaki eserlerin bir kısmının içerisinde olduğu 24 kadar eserin ismini verir. Bkz. Atalay, Besim, *Dîvânü Lûgat-it Türk Tercümesi*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1939, c. 1, VIII-IX.

² "Dilbilim", md., *Meydan Larousse Ans.*, Meydan Yayınevi, İstanbul 1970, III, 698-699; "Dilbilim", md., *Ana Britannica Ans.*, Hürriyet Yayınevi, İstanbul 1994, X, 153-155.

Sözlük Bilim

Dünyada ilk sözlüğün ne zaman, nerede ve hangi dili temel olarak hazırlandığı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte leksikografi çalışmalarının, insanlık tarihi kadar eski olduğu; ilk yaratılıştaki kendisine dil, konuşma yetisi, eşyayı tanımlama kabiliyeti verilen insanın böyle bir çalışmaya girişmesi gayet mantıklı bir teşebbüs olması gerektiği³ ve dünya tarihinde eski Çinlilere, Sümerlere, Yunanlılara hatta eski Mısırlılara dayandığı⁴ ifade edilmektedir.

Bu tarihi süreçle sözlük hazırlamak o derece ilerlemiş ki, bilim hatta sanat olduğunu iddia edenler bile olmuştur.⁵ Ancak kimi dilbilimciler sözlükçülüğü sanat olarak görürken kimisi ise hem sanat hem de bilim olarak görmektedirler.⁶ Bu bilimin ne derece ustalık isteyen bir iş olduğunu Kâşgarlı Mahmûd şöyle açıklamaktadır: "*Sözlüğü kullanan aradığı sözcüğü doğru yerde bulsun, arayan belirlenmiş sırasında görebilsin diye her sözcüğü hece harfleri (alfabetik) sırasınca düzenledim, mensur ve manzum cümlelerle, atasözleriyle, hikmetli sözlerle ve zarif dille donattım.*"⁷

Sözlük biliminin uygulamalı dil biliminin bir türü olduğunu ileri sürenler olduğu gibi bunu reddedenler de olmuştur. Örneğin Mehmet Aydın, sözlük bilimi veya sözlükçülük de uygulamalı dilbilim dallarından biridir diyerek kendi görüşünü belirtmiştir. Zeynep Korkmaz ve Doğan Aksan sözlük bilimini dil biliminin içinde bir çalışma alanı olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre sözlük bilimi, *bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koyma yöntemlerini ve uygulama yollarını gösteren dil bilimi dalıdır.*⁸ Aynı zamanda "*Sözlük biliminde sözlük yazma ve hazırlama işi, leksikografi*" olarak da tarif edilmiştir.⁹

³ Yavuz, Galip, "Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *CÜİF Dergisi*, c. 6, sy. 1, Sivas 2002, s.113.

⁴ Yavuz, Galip, *agm*, s.114; Baskın, Sami, "Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi: Tanımı, Kapsamı ve Diğer Bilimlerle İlişkisi", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/4, Winter 2014, s. 446.

⁵ Akalın, Şükrü Halûk, "Sözlük Bilimi ve Sözlükçülük", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Ankara 2009, s. 163.

⁶ Akalın, *agm*, s. 165.

⁷ Kâşgarlı, *age*, s. 4. Ayrıca bkz. Akalın, *agm*, s. 165.

⁸ Baskın, *agm*, s. 452.

⁹ Akalın, *agm*, s. 164.

Sözlük hazırlamak çok zor ve ciddi, bir o kadar uzun süreyi alan yorucu bir faaliyettir. Aslında bunu günümüz dünyasında kurumlar yapmaktadır.¹⁰ Bu anlamda düşünüldüğünde Kâşgarlı'nın *Dîvân*'ı hazırlarken ne kadar güç sarfettiğini ve ne kadar takdire şayan bir eser ortaya koyduğunu bilmek gerekir.

Sözlük bilimi; sözcük bilimi, morfoloji, söz dizimi (syntaks), anlam bilimi (semantics), ses bilimi (phonology) vb. bilim dalları ile çok yakın ilişki içindedir.¹¹ Bu ilişki sebebiyle sözlükbilim incelemesini yaparken söz konusu dalların esaslarına göre değerlendirilir. Bunun dışında sözlükbilim diğer disiplinlerden kelimelerin kökeni ve tarihsel gelişimi, kelimelerle ilgili teorik açıklamalar, eş/zıt anlamlılık, eş adlılık gibi yönlerden faydalanır.¹² Biz bu eseri bu açılardan da incelemeye çalışacağız.

1. Kâşgarlı Mahmûd ve Dîvânu Lugâti't-Türk

1.1. Kâşgarlı Mahmûd

Kâşgarlı Mahmûd XI. yüzyılda yaşamış müstesna bir şahsiyet olup Türk dilinin ilk sözlüğü *Dîvânu lugâti't-Türk*'ün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısıdır. Hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler yakın zamanlara kadar sadece eserindeki birkaç kayıttan ibaret kalan, hal tercümesi hususunda kendisi de çok ketum davranan Kâşgarlı'nın bazı ifadelerindeki ipuçlarından hareketle ve tarihî kaynakların da yardımıyla sınırlı bir biyografisi elde edilmektedir.¹³

Bu sınırlı bilgilere göre Kâşgarlı Mahmûd Orta Asya'da Türk dünyasının dil, edebiyat ve genel olarak kültür bakımından en parlak dönemi Kabul edilen Karahanlılar döneminde yaşamıştır.¹⁴ Asıl adı Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed'dir.¹⁵ Kesin olmamakla birlikte babasının Barsganlı¹⁶ olması sebebiyle Barsgan'da 1029-1038 arasında doğduğu anlaşılmaktadır. Soyu Mâverâünnehir ve Buhara fâtihi Nasr İlig Han'a (Arslan İlig Nasr b. Ali) dayandığı ifade edilmektedir.¹⁷ Kâşgarlı'nın annesi, Karahanlılar diyarının önde

¹⁰ Baskın, agm, s. 446.

¹¹ Baskın, agm, s. 451.

¹² Baskın, agm, s. 452.

¹³ Akün, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, Ankara 2002, XXV, 9.

¹⁴ Caferoğlu, Ahmed, *Kâşgarlı Mahmut*, MEB, İstanbul 1999, s. 17.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu lugâti't-Türk*, Bişkek 2011, I, 32; Atalay, *DLT Tercümesi*, c. 1, XI.

¹⁶ Barsgan, bugünkü Kırgızistan'ın Issık-Göl İli sınırları içinde Issık Göl'ün güney kıyısında küçük bir kasaba'dır. Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Barsgan>/Erişim tarihi: 18.11.2016

¹⁷ Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., XXV, 9, 10 ; Atalay, *DLT Tercümesi*, c. 1, XI. Ayrıca bkz. Faruk Öztürk, *Dîvânu lugâti't-Türk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas

gelen ulemâsından Hoca Seyfeddin Büzürgvâr'ın kızı Bûbî Râbia'dır. Bu geniş kültürlü anne onun eğitimi üzerinde çok etkili olmuştur. Mektebe önce Opal'de başlayıp gençlik yıllarında Kâşgar'da yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de okumuştur. Medrese yıllarında zamanının klasik ilimleri yanında Arapça ve Farsça da öğrenmiştir.¹⁸

Rivayete göre babasının da içinde olduğu bir grup Karahanlı üst düzey idareciye yapılan suikast sonucu babası hayatını kaybetmiş, aile oradan kaçarak Türk illerinde 10 yıl dolaşmış sonra hilafet merkezi Bağdat'ta yaşamıştır.¹⁹ Daha sonra 1080 yılında doğduğu Kâşgar'a dönmüş ve burada vefat etmiştir.²⁰

1.2. Eserleri

Kâşgarlı iki eser yazmıştır:

1. *Dîvânü lugâti't-Türk*²¹
2. *Kitâbu Cevâhiri'n-nahv fi lugâti't-Türk*²²

Kâşgarlı, *Dîvân*'da kendisine göndermeler yaptığı *Kitâbu Cevâhiri'n-nahv fi lugâti't-Türk* adını taşıyan bu eserin varlığını haber vermiştir.²³ Ancak söz konusu eser günümüze ulaşamamıştır.

1.2.1. Dîvanu Lugâti't-Türk

Dîvânü lugâti't-Türk'ün orijinal yazma nüshası elimize ulaşamamıştır. Dünyada tek nüshası Fars asıllı Muhammed b. Ebî Bekr b. Ebu'l-Fettah tarafından istinsah edilen nüshadır. Bu nüshayı Ali el-Emîrî ele geçirmiştir.²⁴

Dîvân, Eski Uygurcaya çok yakın özellikler taşıyan Karahanlı Türkçesinin ağırlıklı olduğu ve sözvarlığında Arapçanın ve Farsçanın tesirlerinin olduğu Orta Türkçe dönemi eseridir.²⁵ Arapça olarak kaleme alınmış olup çift dilli bir sözlüktür.²⁶

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Bişkek 2010, s.1.

¹⁸ Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 9, 11; Öztürk, *age*, s. 2-3

¹⁹ Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 9-10.

²⁰ Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 12. Ayrıca bkz. Caferoğlu, *age*, s. 30.

²¹ Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 12.

²² Caferoğlu, *age*, s. 32; Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 12; Atalay, *DLT Tercümesi*, c. 1, XI.

²³ Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 12.

²⁴ Caferoğlu, *age*, s. 11; Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk" md., *DİA*, İstanbul 1994, *DİA*, IX, 449. Eser, nihayet II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden yıllarda İstanbul'da bulunmuş ve Ali Emîrî tarafından 30 altına satın alınmıştır (bkz. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk" md., *DİA*, İstanbul 1994, IX, 449; Ülkütaşır, s. 56-82).

²⁵ Türklerin geçirdiği siyasî ve sosyal olgular sebebiyle Türkçe başlangıçtan günümüze dönemlere ayrılmıştır. Bunlardan birisi de Orta Türkçe dönemi olup şu kısımlara ayrılmıştır: 1. Karahanlı

Kâşgarlı klasik Arap filolojisi mektebinde yetiştiği²⁷ için doğrudan doğruya kendi derlediği dil malzemesine dayanmıştır. Bu bakımdan eserde çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde bizzat müşâhedeye dayanan tespitler ve karşılaştırmalar yer almıştır.²⁸ Kâşgarlı, izlediği bu başarılı yöntemleri buluncaya kadar iki yıl içinde eserini üç kez yazıp beğenmemiş, nihayet kesin olarak dördüncü defa yazmıştır.²⁹

Kâşgarlı Mahmût Türk boyları ağızlarından canlı Türk kültürüne ve geleneklerine ait bu hacimli malzemeyi toplayarak Türk dil ve kültürünü Arap muhitine öğretmek ve Türk diline dair yazdığı gramerle de Türkçeyi Araplara öğretmek gayesini gütmüştür.³⁰ Böylece *Dîvân* Araplara Türkçeyi öğretmek, Türkçe'nin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu ve ondan geri kalmadığını göstermek maksadıyla yazılan ilk Türkçe sözlük olmuştur.³¹ Medreselerde Arapça'nın eğitim dili olmasına karşın onun ana dilinin yüceliği, onun Arapça ile at başı yarışacak güçte olduğu inancının da bu eserin yazılmasında bir etken olabileceği de ifade edilmiştir.³² Bu açılardan da ilk kaynaktır.

1.2.2. İçerik Açısından İncelenmesi

Kitaba yüzeysel olarak baktığımızda hamd, salat-selam, kitabın yazılış amacı ve takip edilen metodun yer aldığı *mukaddime*, peşine genel Türkçe gramerinin anlatıldığı *gramer bölümü* ve sonra 8 kitap olarak açıklanan *sözlük bölümünün* geldiğini görürüz. Biz de genel içeriği bu başlıklar altında ele alacağız.

1.2.2.1. Mukaddime

Klasik İslami eserlerde olduğu gibi mukaddime hamd, salat ve selamla şöyle başlar:³³

Türkçesi (11-13. yy), 2. Harezmi Türkçesi (14.yy), 3. Kıpçak Türkçesi (Altın Orda Kıpçak Türkçesi) (13-16. yy): Memlûk Kıpçak Türkçesi (14-16. yy), Ermeni Kıpçakçası (16-17. yy), 4. Eski Anadolu Türkçesi (13-15. yy), 5. Çağatay Türkçesi (15-19.yy).

Bkz. Özyetgin, A. Melek, "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", s. 3, 6, http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf/19/03/2016.

²⁶ Çok dilli sözlükler: Bu tür sözlükler birden çok dilin sözvarlığının işlendiği kaynaklardır. Bkz. Yavuz, *agm*, s. 117. Sözlük tasnifleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Doğan, Aksan, *Her Yönüyle Dil*, TDK, Ankara,1990, III, 82-85. Ayrıca bkz. Galip Yavuz, *agm*, s. 117-118.

²⁷ Caferoğlu, *age*, s. 32.

²⁸ Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX,447.

²⁹ Atalay, *DLT Tercümesi*, c. 1, XIV; Biçer, Nurşat, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1-4, 2012, s. 116.

³⁰ Caferoğlu, *age*, s. 23, 38; Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX, 447.

³¹ Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX,446, 447.

³² Caferoğlu, *age*, s. 31; Akün, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, XXV, 13.

³³ Kâşgarlı, *age*, I, 32.

الحمد لله ذي الفضل الجزيل، والصنع الجميل، الذي أرسل جبريل على تينانٍ وتَنْصِيلٍ إِلَى مُحَمَّدٍ بِتَنْزِيلٍ مُبِينًا فِيهِ التَّحْرِيمَ وَالتَّحْلِيلَ حَتَّى هَجَّ السَّبِيلَ وَنَصَبَ الْمَنَارَ الدَّلِيلَ فِي زَمَانٍ أَصْحُهُ عَلِيٌّ وَأَفْصَحُهُ كَلِيلٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ الْغُرِّ الْبَهَائِلِ وَسَلَّم تَسْلِيمًا.

"Hamd, büyük lütuf ve güzel işler sahibi Allah'adır. O ki en sağlam kişinin bile hasta olduğu, en akıcı konuşanların dillerinin tutulduğu bir zamanda, helalı ve haram kıldığı şeyleri açıklamak için ayrıntılı bir kitapla Cebrâil'i Muhammed'e -Allah'ın salâtı ve selâmı O'na ve hayırlı nesli üzerine olsun- göndermiş ve böylece yolu hazırlayıp aydınlık yapmış ve kılavuz koymuştur."

Bundan sonra üslup gereği "em̄maba'd (أَمَا بَعْدُ)" ifadesinin ardından asıl meramın anlatılacağı konuya giriş mahiyetinde açıklamalar gelir. Baş tarafında Türklerin o dönemdeki nüfuzunu, gücünü ve sahip oldukları imkanları belirten şu ifadeler yer alır:³⁴

أَمَا بَعْدُ: فَقَالَ الْعَبْدُ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ لَمَّا رَأَيْتُ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ أَطْلَعَ شَمْسَ الدَّوْلَةِ فِي بُرُوجِ الْأَنْتَرَاكِ، وَأَدَارَ بِمُلْكِهِمْ دَائِرَةَ الْأَقْفَاكِ . فَسَمَاهُمْ التُّرْكَ وَوَلَّاهُمْ الْمُلْكَ، وَجَعَلَهُمْ مُلُوكَ الْعَصْرِ ...

"Gördüm ki Allah devlet güneşini Türk burçlarına doğduruyor, bütün felekleri onların hükümranlığına döndürüyor. Onlara Türk adını verip hükümran kılmuş ve onları insanların başına getirip hak yolda desteklemiş, onları dönemin egemen gücü kılmuş, dönem insanının idaresini onların eline vermiş, ..."

Türlere övgü ifade eden bu cümlelerin devamında Buhara imamlarından birisine dayanarak sıhhati konusunda şüpheli olan Türklerle ilgili Hz. Peygamber'e isnad edilen "تَعَلَّمُوا لِسَانَ التُّرْكِ فَإِنَّ لَهُمْ مُلْكَاً طَوَّالاً" : Türklerin dilini öğreniniz, çünkü onların uzun hükümranlıkları olacaktır."³⁵ şeklinde bir hadisi zikreder. Ancak sözlerinin devamında hadisin sıhhati konusundaki sorumluluğu da o iki imama yükler. Sıhhati kesin olmasa da böyle bir hadisi eserine alması muhtemelen kitaba manevi bir destek sağlaması içindir.

Kâşgarlı hadisle ilgili açıklamaların peşine kendisinin fasih (düzgün) bir dile sahip olduğunu söyleyerek karşı Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırkız dillerinden sözcükler alarak en mükemmel bir şekilde eseri telif ettiğini söylemektedir.³⁶

Kâşgarlı eserin ne ad verdiği, zikrederek kendisini ahiret azığı olması ve ebedi olarak kalması için bizzat halife Muektedî Biemrillah'ın emriyle yazdığını

³⁴ Kâşgarlı, *age*, I, 32.

³⁵ Kâşgarlı, *age*, I, 34.

³⁶ Kâşgarlı, *age*, I, 34.

şu cümlelerle ifade eder:³⁷

وَوَضَعْتُ كِتَابِي هَذَا مُسْتَعِينًا بِاللَّهِ تَعَالَى مُوسِمًا بِدِيْوَانِ لُغَاتِ التُّرْكِ لِيَكُونَ ذِكْرًا وَذُخْرًا مُؤَبَّدًا، بِرِسْمِ الْحَضْرَةِ الْمُقَدَّسَةِ النَّبَوِيَّةِ الْإِمَامِيَّةِ
الْهَاشِمِيَّةِ الْعَبَّاسِيَّةِ سَيِّدِنَا مَوْلَانَا أَبِي الْقَاسِمِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ الْمُقْتَدِي بِأَمْرِ اللَّهِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَخَلِيفَةَ رَبِّ الْعَالَمِينَ ...

"Bana sonsuz bir şan ve ebedi azık olması için Allah'tan yardım dileyerek ve bu kitabıma *Dîvânü Lugâti't-Türk* adını vererek, peygamberin makamında oturan ve Haşimî ve Abbâsîlerden olan efendimiz ve büyüğümüz Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın halifesi Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh Emîru'l-Mü'minîn'in³⁸ fermanıyla yazdım..."

Kâşgarlı halifenin emriyle yazdığını belirtmesinin peşinden onu över ve kitapta hikmetli söz, atasözü, şiir, recez ve nesirli cümlelerle süslenerek yani şahitler getirilerek alfabetik sıraya göre telif ettiğini şu sözlerle ifade eder:³⁹

وَوَضَعْتُهُ مُرْتَبًا عَلَى حُرُوفِ الْمُعْجَمِ مُؤَشَّحًا بِحِكْمَةٍ أَوْ سَجْعٍ أَوْ مَثَلٍ أَوْ شِعْرِ أَوْ رَجَزٍ أَوْ نَثْرِ، حَتَّى لَيْسَتْ وَعَرَهَا، وَبَيَّنْتُ وَعَرَهَا
وَقَعَرَهَا ...

"Hikmet, seci, atasözü, şiir, recez ve nesirlerle süsleyerek yazdım ki böylece engebeli yolu kolaylaştırdım; anlaşılmayan ve kapalı kelimeleri açıkladım." Sözlerinin devamında da kelimeleri yerli yerine koyduğunu yani alfabetik sıraya koyarak kelimelerin kolaylıkla bulunmasını sağladığını belirtir.

Arapça sarf ilmine çok iyi vakıf olan müellif kök harfinde illet harfleri (elif-vâv-yâ) olup olmamasına göre fiilleri (aksâm-ı seb'a'ya göre) sekiz kısma ayırır: 1. *Kitâbu'l-Hemze*: Başında hemze bulunan, yani ünlü ile (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) başlayan kelimeler. 2. *Kitâbu's-Sâlim*: Bünyesinde vâv, yâ ünsüzleri bulunmayan ve ünsüzleri ses değişimine uğramayan kelimeler olup kendi arasında altı kısma ayrılır. 3. *Kitâbu'l-Mudâaf*: Bünyesinde aynı cinsten iki harf bulunan kelimeler. 4. *Kitâbu'-Misâl*: "yâ" ünsüzü ile başlayan kelimeler b. 5. *Kitâbu Zevâti's-selâse*: Ortasında elif, vav, ye üçlüsünden biri bulunan kelimeler. 6. *Kitâbu Zevâti'l-Erba'a*: Sonunda elif, vav, ye harflerinden biri bulunan kelimeler bölümüdür. 7. *Kitâbu'l-Ğunne*: Bünyesinde ng (nazal n karşılığı) ve nç harfleri bulunan kelimeler. 8. *Kitâbu'l-Cem' beyne's-sâkineyn*: Bünyesinde lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rs, rt, rp; st, şt harfleri bulunan kelimeler.⁴⁰

³⁷ Kâşgarlı, *age*, I, 34, 36.

³⁸ Abbâsî halifesi Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh Emîru'l-Mü'minîn lakabıyla tanınmıştır. Bkz. Muhammed b. Ali b. el-Umrânî, *el-Enbâ fi târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmîrâ, Neşriyyâtu'l-ma'hedi'l-Hollandî, Kahire 1973, s. 201.

³⁹ Kâşgarlı, *age*, I, 36.

⁴⁰ Kâşgarlı, *age*, I, 36, 38. Ayrıca bkz.: Kaçalin, "Dîvânü Lugâti't-Türk" md., IX, 447.

Kâşgarlı bu bölümlerde isimleri ve fiilleri temel aldığını, ancak ikisi arasında isimlere öncelik verdiğini ve alfabetik olarak sıraya dizdiğini belirtir. Biraz önce ifade edildiği gibi bu sınıflandırmayı Arapçadan aldığını belirtir.⁴¹

Dîvân'da Halîl b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn* adlı sözlüğünün etkisi açık bir şekilde görülür. Kullanılan ve kullanılmayan kelimeler konusunda ondan istifade ettiğini şu sözleri dile getirir:⁴²

تَحَاجَّ فِي صَدْرِي أَنْ أُبَيِّنَ الْكِتَابَ كَمَا بَيَّنَّ كِتَابَ الْعَيْنِ وَأَذْكَرُ الْمُسْتَعْمَلَ وَالْمُهْمَلَ مَعًا لِأَعْلَمَ أَنَّ لُغَاتِ الْبُرْجَانِيَّةِ الْعَرَبِيَّةِ كَفَرَسِي رَهَانٍ، فَكَانَتْ تِلْكَ الطَّرِيقَةُ أَوْعَبَ. أَلَا إِنَّ هَذَا الْبِنَاءَ أَصَوَّبٌ... فَأَتَيْتُ الْمُسْتَعْمَلَ وَأَهْمَلْتُ الْمُهْمَلَ طَلَبًا لِإِلْخِصَارٍ.

"Türk dillerinin Arapçayla eşit bir şekilde at başı gittiğini göstermek için Halîl b. Ahmed'in *Kitâb'l-Ayn* adlı sözlüğünde yaptığı gibi kitap yazmak, kullanılan ve kullanılmayan kelimeleri birlikte zikretmek içime doğdu. Bu üslup daha derli toplu olurdu. Fakat benim yaptığım bu tarz daha doğru... Ben kullanılan aldım, sözü kısa tutmak amacıyla kullanılmayan kelimeleri terkettim."

Burada müellif Halîl b. Ahmed'in kullandığı kalp sistemini⁴³ aldığını ve Türkçeye de aynı şekilde kullanılan ve kullanılmayanlar yönü ile uyguladığını belirtir. Kalp sisteminin Türkçeye uygulanarak sözlükte kelimelerin açıklanabileceğine şu kelimeleri örnek olarak verir:⁴⁴

أَرِقٌ : التَّهْرُ، مُسْتَعْمَلٌ (arık: nehir, su arığı, kullanılan)

أَقْرٌ : الإِصْطَبْلُ، مُسْتَعْمَلٌ (akur: ahır, kullanılan)

قَارٌ : الْقَلْجُ، مُسْتَعْمَلٌ (kâr: kar, kullanılan)

قَرَا : الْأَسْوَدُ، مُسْتَعْمَلٌ (karâ: siyah, kullanılan)

زَيْقٌ : مُهْمَلٌ (zîk: kullanılmayan)

Böyle devam ederek yaklaşık 10'dan fazla kelimenin bu sisteme uyduğunu gösterir. Kâşgarlı doğal olarak bu sistemi kolaylık ve daha kısa açıklama yapmak için tercih ettiğini belirtir. Böylece daha önce yapılmamış orijinal bir sistem ortaya koyduğunu, kelimelerin illetli olanlarını ve vezinlerini

⁴¹ Kâşgarlı, *age*, I, 38.

⁴² Kâşgarlı, *age*, I, 38.

⁴³ Buna göre mesela "عَبْدَ (abd)" kelimesi "عَayn" bölümünde ele alınmış, "عَبْدَ (abd)" kelimesinin sondan çevrilerek maklubu olan "دع، دعب، بعد، عذب" şeklinde kelimeler zikredilir yani ilk harften sonra son harf başa, ondan sonra sona gelen tekrar başa gelir ve öyle devam eder. Bkz. Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 1, s. 135.

⁴⁴ Kâşgarlı, *age*, I, 38, 40.

verdiğini, sonuçta örnek olabilecek bir eser yazdığını ifade eder.

O Arapçada olduğu gibi kök harfinden hareket ederek kelimeleri açıkladığını, açıklarken şiir ve atasözleri şevahit getirdiğini belirtir.⁴⁵

Kâşgarlı mukaddimeye Allah'tan başarılar dilediği şu cümlelerle son verir:⁴⁶

والله أسأل التوفيق فيما نؤث، ... ولا حَوْلَ ولا قُوَّةَ إلا بالله العليِّ العظيم وهو حسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ.

1.2.2.2. Gramer Bölümü

Bu bölüm harflerle ilgili bilginin verildiği القَوْلُ فِي الحُرُوفِ الَّتِي بُيِّنَتْ عَلَيْهَا اللُّغَاتُ: Dillerinüzzerine yapılandırıldığı harfler konusunda söz başlığıyla başlar. Burada ortak kullanılan 18 harfi tek tek zikreder. Kolayca ezberlenmesi için bu harfleri didaktik bir usulle şu kelimelerde toplar: Bunların dışında 47 شَيْبًا نَزَقٌ . سَمِجٌ . نَزَقٌ . بَدْرٌ . شَيْبًا 47 bir anlamda yazılıştta değilde telaffuzda kullanılan sert sesli *b* yani *p*, *z*, *f*, *ğ*, *kâf* (sağır *kâf*), *n*, *kalın kâf*, *s* harfleri; ancak Türkler Arapların ıtbak harfi olarak adlandırdıkları *sâd*, *dâd*, *tâ*, *zâ* harflerini kullanmadıklarını; bunun yanında boğaz harfleri denilen hâ'ların (ح . ح . هـ) ve ayın harfinin Türkçede kullanılmadığını belirtir. Fakat bu kullanılmayan harflerin nasıl ve hangi harflerle karşılanacağını;⁴⁸ imlâ ve telaffuzla ilgili ayrıca bilgilendirme yapacağını da açıklar.⁴⁹

Müellif o devrin Türkçe'sinde var olan bazı karakteristik sesleri göstermek için yeni işaretler belirlemiştir (meselâ *b* ile *f* arasındaki dudak ünsüzü için üç noktalı *f*" = *w*" harfini kullandığı gibi geniz ünsüzünü *nûn* ve üzerinde üç nokta olan *kâfı* "نك = *ng*" ile ifade etmiş, kelime başındaki uzun *a* ünlüsü için de yan yana iki elif "اا" kullanmıştır.⁵⁰

Fiillerden isim türetmeye yarayan şu 12 harften bahsetmiştir: *a*, *t*, *c*, *ğ*, *kalın kâf*, *kâf* (sağır *kâf*), *l*, *m*, *n*, *v*.⁵¹ Bu harflerin türetmede nasıl bir işlevi olduğunu verdiği örneklerle gösterir. Örneğin bilgin anlamına gelen بِلْكَا (bil $\hat{k}a$) kelimesinin بِلْدِي (bildî) fiilinden türemesinde kelimenin sonuna getirilen elif harfi gibi.⁵² Bu

⁴⁵Kâşgarlı, *age*, I, 40, 42.

⁴⁶Kâşgarlı, *age*, I, 42.

⁴⁷Kâşgarlı, *age*, I, 44.

⁴⁸Kâşgarlı, *age*, I, 46.

⁴⁹Kâşgarlı, *age*, I, 46, 48.

⁵⁰ Kaçalin, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., IX, 447; Caferoğlu, *age*, s. 48.

⁵¹ Kâşgarlı, *age*, I, 46, 48.

⁵² Kâşgarlı, *age*, I, 50. Diğer harfler ve örnekleri için bkz. Kâşgarlı, *age*, I, 50, 52, 54, 56, 58, 60.

eklerin fiilden isim türetmeye yarayan yapım ekleri olduğu açıkça görülmektedir.

İsimler kök harfi itibariyle أَتْ: *at*, أَرْ: *er* kelimeleri gibi iki; أَزُقْ: "*azık*", "أَزُقْ: *günah*" gibi üç; يَعْصُرُ: *yağmur*, جَعْمُرُ: *çamur* gibi dört; فُرُوْعَسَاقْ: *mide*, فُدُوْرَغَاقْ: *kaftanın iki eteğinden biri* gibi beş ve كُمْلُدْرُكْ: *at göğüslüğü* gibi altı ve زَزْعُنْجُمُوْدْ: *bir fesleğen türü* gibi yedi harfli olabilir. İsimler yedi harften fazla olamaz.⁵³ Kâşgarlı daha sonra isimlerin kök harfleri üzerine ziyade harflere yer vermiştir.⁵⁴

Fiiller konusunu ele almış ve Türkçede fiillerin kök harfi itibariyle iki, üç, dört, beş ve altı harfli olabileceğini belirtmiştir. Fiillere *a*, *tâ*, *r*, *s*, *ş*, *kalın k*, *k* (*sağır*), *l*, *m*, *n*, *l-a*, *y* harflerle fiillerin mezîd fiillere dönüşebileceğine dikkat çeker. Örneğin فَرَّ: *çorak toprak* köküne فَرَّادِي: *hasat etti elif harfi yani uzatmalı a* harfi bitişerek anlamı değişmiştir.⁵⁵

Müellif bundan sonra kelimelerin yapıları üzerine açtığı bahsi harflerin yer değiştirmeleri, fiil cümlesinden sıfat yapma ve masdarla ilgili bilgilerin yer aldığı konuyla sonlandırır.⁵⁶

Kitabı içeriğinde yer alan ve almayanlarla ilgili bir başlık açar. Bu bölümde dağ, çöl, dere, vadi gibi mekanların meşhur olanlarına yer verdiği, diğerlerini bıraktığını belirtir.⁵⁷ Müslümanların ikamet ettiği beldelere temas etmiş, müşriklerinkine ise etmemiştir. Onların zikrinde bir fayda görmemiştir.⁵⁸ Türkçe'ye yabancı dillerden geçen kelimelere yer vermediği gibi halk arasında çok sık kullanılmayan kelimeleri de almamıştır.⁵⁹ Ayrıca erkek ve kadın isimlerden ancak meşhur olanlar zikredilmiştir.⁶⁰

Daha sözlüğe başlamadan Kâşgarlı Türk boylarını açıklar ve onları *tabaka* ve *kabîle* kelimeleri ile tanımlar. Bu boylardan Rum topraklarından doğuya kadar uzananlara yer verir. Ayrıca *câ* (جا), *bapı* (بای) ve *kavm* (قوم) gibi kelimeleri ve altboy (subtribe) için Arapça *batn* (بطن) kelimesini kullanmıştır. Burada Uygur, göçebe Cumul, Kay, Yabaku, Tatar, Basmil, Kırgız, Kıfçak, Oğuz, Tuhsi, Yağma, Çiğil, Iğrak ve Çaruk, Peçenekler, Bulgar ve Suvar gibi 24 Türk boyu ve bunların

⁵³ Kâşgarlı, *age*, I, 60, 62.

⁵⁴ Kâşgarlı, *age*, I, 62, 64.

⁵⁵ Kâşgarlı, *age*, I, 64, 66, 68, 70.

⁵⁶ Kâşgarlı, *age*, I, 70, 72, 74, 76, 78, 80.

⁵⁷ Kâşgarlı, *age*, I, 80.

⁵⁸ Kâşgarlı, *age*, I, 82.

⁵⁹ Kâşgarlı, *age*, I, 82. Ayrıca bkz. Kaçalın, "Dîvânü Lugati't-Türk" md., *DİA*, IX, 448.

⁶⁰ Kâşgarlı, *age*, I, 82.

lehçelerinin özelliklerinden bahseder.⁶¹

Müellif Türk dillerinden yani lehçelerinden Farsçaya karışmayanları verir ve Türk boylarından fasih ve fasih olmayanları tek tek zikreder. Bunlar içerisinde Oğuz'un en kolay ve Hakaniye lehçesinin de en yaygın olduğunu söyler.⁶²

Ona göre aynı dili konuşan insanlar arasında farklılığın olması doğaldır. Bu da konuşmada bazı harflerin başka harflerin yerine geçirilmesi veya bazı harflerin hazfi yani düşürülmesiyle olur. Burada lehçeler arasında bu farklılıkların nasıl meydana geldiğini açıklar. Aslında burada Arapçadaki illet kurallarına benzetilerek kelimelerdeki ses değişiklikleri izah edilir.⁶³ Hatta madde aralarında illet kuralları ile ilgili açıklamalar görülür. Aslında kitabın başında çok fazla gramer kuralı detayına girmemiştir. Bu bilgileri uygulamalı olarak göstermek için maddeler arasına serpiştirdiğini söyleyebiliriz. Bu teorik bilgilerin ardından sözlükle ilgili bölüme geçer.

1.2.2.3. Sözlük Bölümü

1.2.3. Sözlükbilim Açısından İncelenmesi

Kâşgarlı sözlük kısmına besmele ile giriş yapmış, sonra alfabetik olarak isimlere öncelik verdiği hemze maddesiyle yani a/e/u/ü harfi ile şöyle başlamıştır: هَذَا كِتَابُ الْأَسْمَاءِ مِنَ الْهَمْزَةِ. Peşinden iki harfli isimlerle başladığını gösteren بَات başlığını atmıştır.⁶⁴ İki harfli kelimelerin yer aldığı bu başlıkta muzaaf (aynı cinsten iki harfli olanlar)⁶⁵ ve ğunneli yani damak n'li olanlara da yer vermiştir.⁶⁶ Böylece bu bab alt dallara ayrılmıştır. İki harfli kelimelerin peşine üç harfli⁶⁷ ve diğerleri madde başlığı yapılarak kelimeler açıklamıştır. Daha sonra diğer yedi babın başlığı zikredilmiş ve eser müellifin yazmayı bitirdiği kayıtle ve Allah'ın gücünü, kudretini ve O'nun ne güzel varlık olduğunu dile getiren cümlelerle sona ermiştir.

Dîvânu lügati't-Türk, yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer

⁶¹ Kâşgarlı, *age*, I, 82, 84. Ayrıca bkz. Caferoğlu, *age*, s. 47, 50-51; Özyetgin, A. Melek, "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebû Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", 80. *Yılı Kutlama Etkinlikleri Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2003, s. 39, dipnot 9.

⁶² Kâşgarlı, *age*, I, 86, 88, 90.

⁶³ Kâşgarlı, *age*, I, 90-100.

⁶⁴ Kâşgarlı, *age*, I, 102.

⁶⁵ Kâşgarlı, *age*, I, 110.

⁶⁶ Kâşgarlı, *age*, I, 112.

⁶⁷ Kâşgarlı, *age*, I, 114-.

kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır.⁶⁸ *Dîvânu lugati't-Türk*'te madde başı olarak alınan kelimelerin sayısı yaklaşık 8000 civarındadır. Toplamda 17.879 kelime bulunmaktadır.⁶⁹

Kitap, ilk bakışta sadece Türkoloji araştırmalarında faydalı olabilecek bir eser gibi görünse de hazırlanış biçimi ve yabancı dil öğretimi bakımından yazıldığı dönemin sınırlarını aşır önemli bir içerik ve yöntemle günümüze kadar ulaşmıştır. Eserdeki dil öğretim yöntemini günümüzde dil öğretiminde kullanılan yöntemlerle karşılaştırdığımızda önümüze ilginç veriler çıkmaktadır. Eser, günümüzde kullanılan yöntemlerin birçoğunu bünyesinde barındırmaktadır.⁷⁰

Eserde Türk kabile ve boylarından bahsedildiği gibi Türk, Türkmen, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dilleri, kafiyeleri, şiveleri ve lehçeleri ele alınmıştır.⁷¹ Ancak her kelimenin hangi ağza ait olduğu belirtilmemekle birlikte bunların bir kısmı zikredilmiştir.⁷² Buna göre eserde Oğuz ağzına ait 185, Kıpçak ağzına ait 44,⁷³ Çiğil ağzına ait 39, Argu ağzına ait 36, Yağma ağzına ait 23, Kençek ağzına ait 13, Tuhsı 7, Suvar 4, Hotan 2, Yabaku (Nazman) 2 ve Kay ağzına ait 2 kelime kaydedilmiştir. Türk adıyla anılan kelimelerin sayısı ise 12'dir.⁷⁴ Ancak *Dîvân*'da toplanan kelimeler konu ve anlam bakımından tasnife

⁶⁸ Kaçalin, "Dîvânü Lugati't-Türk" md., *DİA*, IX, 447.

⁶⁹ Kaçalin, "Dîvânü Lugati't-Türk" md., *DİA*, IX, 448. C. Brockelman'ın *Dîvânü Lûgati't-Türk*'ün Latin harfli ilk neşrinden (1928) 1964'te Macaristan'da ofset usulü ile aynen çoğaltıldı. Bu yayımda *Dîvân*'da 7993 kelime vardır. Bkz. Zühal Kültüral, "Sözlük Bilimi Açısından *Dîvânü Lugati't-Türk*", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/4, Summer 2009, s. 806.

⁷⁰ Biçer, *agm*, s. 115. *Dîvân*'ın içeriği olabilecek birçok çalışma yapılmıştır. C. Brockelman Türkçe kelimeleri alfabetik sıraya dizerek yayınlamıştır. Besim Atalay içindeki grameri toplamıştır. Ali Ulvi Kurucu bir kısım beyitleri çıkararak neşretmiştir. Necip Asım Yazıksız savları (atasözlerini) toplamıştır. Ayrıca Fuat Köprülü de değerli yazılar yazmıştır (bkz. Atalay, *DLT Tercümesi*, c. 1, XXI-XXIII).

⁷¹ Kâşgarlı, *age*, I, 34. Ayrıca bkz. Caferoğlu, *age*, s. 27, 39.

⁷² Kaçalin, "Dîvânü Lugati't-Türk" md., *DİA*, IX, 448.

⁷³ *Dîvân*'da geçen Kıpçakça kaydıyla 9 fiil ve 35 isim soylu kelime bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Funda Toprak, "Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Söz Varlığı (Fiil) Açısından Karşılaştırılması", *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum 2005, yıl: 9, sayı: 25, s. 289; Funda Toprak, "Dîvânü Lugati't-Türk'te 'Kıpçakça' Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Sözvarlığı İçindeki Yeri", *Türkoloji Dergisi*, Ankara 2003, c. XVI, ss. 79-90.

⁷⁴ Kaçalin, "Dîvânü Lugati't-Türk" md., *DİA*, IX, 448.

tabi tutulmamış; fonetik, morfolojik ve dialektolojik konularına ayrılmamıştır.⁷⁵ Verilen kelimelerin şahitleri zikredilmiştir. Ancak şahit olarak verilen malzemeler içinde Türklerin inanışlarına, hurafelere, bozkır destanlarına, oba hikmetlerine, illerin vecizelerine, ağıtlara tabiat tasvirlerine bolca yer verilmiştir.⁷⁶

Eserde madde başı olan kelimelerin açıklamaları yapılırken manalarının daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla hayatın içerisinde kullanılan deyimlerden, atasözlerinden ve şiirlerinden örnekler verilmiş ve bunların Arapça tercümeleri de yapılmıştır. Ayrıca bazı âyet ve hadislerden deliller getirilmiştir. Sözlüğün çeşitli yerlerinde dağınık halde bulunan atasözlerinin toplam sayısı yaklaşık 290 kadardır.⁷⁷ Kâşgarlı istişhad amacıyla ve başka amaçlarla ayet, hadis, Arapça şiir ve Arap atasözlerini kullanmıştır. Toplamda 24 yerde Kur'an ayeti, üç yerde hadis, 14 yerde Arap atasözü ve 14 yerde Arap şiirine yer vermiştir.⁷⁸

Türk halk şiirinin günümüze kadar gelen en eski örnekleri olarak kabul edilen şiirler ise dörtlük ya da beyit şeklindedir. Genellikle yedili veya sekizli hece vezniyle kaleme alınan ve koşma tarzında kafiyelenen dörtlüklerin çoğu savaşa ilgili olup bunun yanında tabiatı konu alan, av eğlencelerini anlatan şiirler de vardır. Eserdeki şiirlerin kimlere ait olduğu hakkında herhangi bir kayda rastlanmamakla birlikte Çuçu adlı bir Türk şairinden söz edilmektedir.⁷⁹

Dîvânu lugatî't-Türk, Türk toplum hayatının her sahasına ait çeşitli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu bakımdan eser içinde yer alan âdetler, akrabalık, evlenme, atçılık ve binicilik, aygıtlar, bağcılık ve bahçıvanlık, beslenme, mutfak, yemekler, bitki, coğrafya, dil bilgisi (fiil yapısı, fiilden fiil yapma ekleri), Oğuzca sözler, ses taklidi kelimeler, din (itikadlar, şamanizm), tabiat, dokuma ve bezeme, eğlence, millî oyunlar, müzik, şiir ve dans, ev eşyası, giyim kuşam, gök bilimi, hayvan adları, hakan, kadın, savaş (savaş tekniği ve silâhlar), spor ve oyunlar (ayak topu, çevgân, yumruk oyunu), tabâbet, tarım, toplum hayatı, Türk evi, ulaşım ve taşıtlar gibi konular yönünden de incelenip değerlendirilmiştir.⁸⁰ Bu

⁷⁵ Caferoğlu, *age*, s. 41.

⁷⁶ Caferoğlu, *age*, s. 41.

⁷⁷ Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX, 448; Erdem, İlhan, "Yabancılar Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, s. 891.

⁷⁸ Öztürk, *age*, s. 12-13.

⁷⁹ Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX, 448.

⁸⁰ Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX, 448.

genel kültür bilgileri planlı ve sistematik olmaktan çok umumi olarak gramer incelemeleri ve şekilleri ile bir arada ele alınmıştır.⁸¹

Türk dünyası ile coğrafi bilgiler verilmiş; ayrıca Türk dünyasının bir haritası da eklenmiş ve yer isimleri harita üzerine yazılmıştır.⁸² Harita sadece Türk dünyası değil, ilişkili olduğu ülkeler; denizler yeşil, kumluk/çöl alanlar sarı, ırmaklar mavi renklerle gösterilmiştir. Haritanın merkezinde Türk hükümdarlarının oturduğu Balasagun şehri yer almıştır.⁸³ Bu harita XI. yüzyılda Türklerin hakimiyet alanını göstermektedir.⁸⁴

Sonuçta eser verdiği bu bilgilerle Türk dili ve lehçelerinin en sağlam ve en güvenilir kaynağı; Arap ve Türk milletlerinin münasebetlerinin mükemmel bir vasıtası olmuştur.⁸⁵

Sözlük kısmı sekiz bölümden oluşur ve besmele ile başlar. Özellikle Araplardan Türkçe öğrenmek isteyenler dikkate alınarak *Dîvân*'da Arapça harf sistemi esas alınmıştır.⁸⁶ Bundan dolayı önce hemze maddesi ile bölüme başlamış sonra alfabetik olarak kök harfi iki olan maddelerin yer aldığı şu başlıklar verilmiştir: باب الفتناء، "هَذَا كِتَابُ الْأَسْمَاءِ مِنَ الْمُتَمَرَّةِ" gibi.⁸⁷

Bu bölümün ilk kelimesi *eb* (أَب)'dir. Bu harfin te'kît ve mübalağa harfi olduğu, kelimenin başına geldiği ifade edilir ve şu cümle örnek verilir: "أَبُ أَدْكُونَانِكْ" (*ebekûnank*): *bu çok güzel bir şeydir.*" Bir örnek daha verir: "أَبُ أَيْ" (*eb ak*): *çok beyaz.*⁸⁸ Ancak daha sonra et/ut/ut, ec/uc, uş/iş şeklinde alfabetik sistemi devam ettirir.⁸⁹ Burada her maddede mutlaka kelimeye örnek/şahit olabilecek cümleler verilir. Hatta Kâşgarlı'nın çokça yer verdiği atasözleri yer alır. Örneğin *parola* anlamına gelen *im* (إِم) kelimesi için şu atasözü kullanılır: *İm bilsâ er bulmâs* (إِم بِلْسَا أَرْ بُلْمَاسِن): *Parolayı bilse ölmez.*⁹⁰

Yerine göre Arapçadaki aksâm-ı seb'a denilen sistemi esas alarak, muzaaf (iki harfi aynı cinsten olan kelimeler), misâl (ilk harfi vâv/yâ ile illetli olan) gibi

⁸¹ Caferoğlu, *age*, s. 41.

⁸² Caferoğlu, *age*, s. 42-43; Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX,448.

⁸³ Caferoğlu, *age*, s. 44; Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX,448.

⁸⁴ Caferoğlu, *age*, s. 46; Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX,448.

⁸⁵ Caferoğlu, *age*, s. 37; Kaçalın, "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, IX,447.

⁸⁶ Erdem, *agm*, s. 892.

⁸⁷ Kâşgarlı, *age*, I, 102.

⁸⁸ Kâşgarlı, *age*, I, 102.

⁸⁹ Kâşgarlı, *age*, I, 102-104.

⁹⁰ Kâşgarlı, *age*, I, 110.

kelimeleri (المضاعف منه) şeklinde konu başlığı yapar. Bu maddede geçen şu kelimeyi örnek olarak verebiliriz: أَرَّ - البؤل :erre - idrar/sidik kelimesi gibi.⁹¹

Kâşgarlı'nın Arapça el-ğunne olarak ifade ettiği damak n'li kelimeler de sözlükte yer alır. Bu harfi de kâf harfini nk (نك) ile gösterir. Örneğin أُنْكَ :ön kelimesi gibi.⁹²

Sözlüğün bölümlerinin arasında ara başlıklardan birisi de *dört harfli* (دَوَات) kelimelerdir.⁹³ Ancak Besim Atalay'ın da işaret ettiği gibi bu başlık altında üç harfli kelimeler de bulunmaktadır. Ya yazar ya da müstensih tarafından yanlışlıkla yazıldığı tahmin edilmektedir.⁹⁴

İki harfli kelimelerin yer aldığı başlıkta ise muzaaf (aynı cinsten iki harfli olanlar)⁹⁵ ve ğunneli yani damak n'li olanlara da yer verilir.⁹⁶ Böylece bu bab alt dallara ayrılır. İki harfli kelimelerin peşine üç harfli⁹⁷ ve diğerleri madde başlığı yapılarak kelimeler açıklanır. Bir açıdan Kâşgarlı'nın bu sistemi kullanarak Türkçe'nin öğretiminde bir nevi tümevarım yöntemini uyguladığı söylenebilir. Çünkü biraz önce de ifade edildiği gibi önce alfabeyi vermiş daha sonra kelimelerin ikili (kök) yapısını, daha sonra üçlüsünü, ardından dörtlü ve beşli şekillerini vermiştir.⁹⁸

Kelimeler kısa kısa açıklanarak öğrenimde kolaylık sağladığı ve öğretici niteliği korunmaya çalışılmıştır.⁹⁹ Ancak diğer sözlüklerle kıyaslandığında kısa açıklandığı söylenebilir. Ancak bazı kelimelerin açıklandığını görmekteyiz.

Kâşgarlı Mahmûd *Divân*'da birtakım sözcüklerin kökenlerini de vermiştir. Sözcüklerin etimolojilerini gösterirken çok dikkatli olduğunu, Türkçedeki ses değişmelerini Arapçadaki ses değişmeleriyle karşılaştırarak aralarındaki koşutluğa dikkati çektiğini, ses bilgisi, yapı bilgisi kurallarını çok iyi bildiği için etimoloji analiz yaparken bu bilgisinden yararlandığını da belirtmektedir.¹⁰⁰

Bir kelimenin farklı anlamlarda kullanılması *tapmak* fiili gibi örneklerle

⁹¹ Kâşgarlı, *age*, I, 110.

⁹² Kâşgarlı, *age*, I, 112.

⁹³ Kâşgarlı, *age*, I, 110.

⁹⁴ Atalay, *DLT Tercümesi*, c. I, 39.

⁹⁵ Kâşgarlı, *age*, I, 110.

⁹⁶ Kâşgarlı, *age*, I, 112.

⁹⁷ Kâşgarlı, *age*, I, 114.

⁹⁸ Erdem, *agm*, s. 892.

⁹⁹ Erdem, *agm*, s. 892.

¹⁰⁰ Kültürel, *agm*, s. 812.

anlatılır. Örneğin *كُلُّ تَنْكِرِيكَا تَبْدِي* (kul tengrîka tapdı): kul Allah'a ibadet etti cümlesinde ibadet etmek; *أَلْ حَانَقَا تَبْدِي* (ol hankâ tapdı): o hana hizmet etti cümlesinde hizmet etmek ve *أَلْ نَانَكْنِي تَبْدِي* (ol nânknî tapdı): o kaybettiğini buldu cümlesinde de bulmak anlamına kullanılması gibi.¹⁰¹

Türkçe atasözleri bolca yer almıştır. Bu atasözlerinden *بِي الْمَلِّ* kelimesiyle bahseder. Örneğin işini acele yapmaması gereken kişiye söylenen “ *إِيغَاك سِينَكَاك سْتَكَا* ” (ivek sînkâk sûtâ tüşûr): aceleci sivrisinek süte düşer” atasözü gibi.¹⁰²

Eseri müellifin yazmayı sonlandırdığı, tarih, Allah'ın güç ve kudretini dillendirdiği övgü cümleleriyle sona erer.¹⁰³

SONUÇ

Türk milletinin tarihinde dil, ilim, kültür, medeniyet, örf ve adetlerini ele alan hacimli eserlerden en başta gelenin Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu lugâti't-Türk* adlı eseri olduğu görülmüştür. Ancak eserin öncelikli hedeflerinden birinin Türkçenin Arapça ile at başı gidebilecek dil olduğunu göstermek ve Araplara Türkçe öğretmek olduğu anlaşılmıştır. Bu hedefin gerçekleşmesi için Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgız gibi en fasih Türkçe lehçelerle ilgili 8 bölüm 8000 maddede toplamda 17.879 kelimeye yer verildiği görülmüştür.

Eser klasik Arapça kitaplardaki metodu takip etmiş yani mukaddime hamd, salat, selam ile başlayıp eserin sonu dua ile sona ermiştir. Ayrıca kelimeler ve kurallar atasözleri, şiirler hatta ayet ve hadislerle istişhad getirilerek ve Halîl b. Ahmed'in meşhur sözlüğündeki kalp gibi metodu takip ederek Türkçeyi öğrenmek isteyen Arapların dikkatini çekmeyi sonuçta onlara bildikleri bir metotla dil öğretmeyi hedeflemiştir. Verilen 8 bölüm kendi içerisinde alfabetik bir sistemle hazırlanmıştır. Böylece modern bir sözlük metodunu taşıdığı görülmüştür. İkili, üçlü, dörtlü olarak kelimeler Arapçada olduğu gibi sahih, illetli ve muzaaf şeklinde başlıklandırılmış ve açıklamaları yapılmıştır. Böylece klasikle modernin bir arada bulunması sağlanmıştır.

Verilen gramer bilgileri Türk alfabesi hakkında bilgilendirme ile başlamış ve diğer bilgiler kitabın başında genel olarak verilmiş ancak kitabın içerisine

¹⁰¹ Kâşgarî, Mahmûd, *Dîvanu lugâti't-Türk*, thk. Muallim Rifat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, c. 2, s. 3.

¹⁰² *Dîvanu lugâti't-Türk*, thk. Muallim Rifat, c. 2, s. 12.

¹⁰³ Atalay, *DLT Tercümesi*, c. III, 452.

birçok gramer bilgisi serpiştirilmiştir. Böylece eserin gramer özelliği de ortaya çıkmıştır. Çünkü dil öğretmeyi amaçlayan kitabın bu bilgilerden uzak olması düşünülemez.

Bu kitabın Türk toplum hayatını, bilimsel, kültürel, inanç ve sosyal yönleriyle ortaya koyan bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Netice olarak ihtiva ettiği malumatlarla *Dîvân*'ın ansiklopedik bir mahiyette bir eser ve Türk dilinin ilk köklü kaynağı olduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR

- AKALIN, Şükrü Halûk, "Sözlük Bilimi ve Sözlükçülük", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Ankara 2009, ss. 127-132.
- AKÜN, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmut" md., *DİA*, Ankara 2002, XXV, 9-15.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1939.
- "Barsgan", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Barsgan>/Erişim tarihi: 18.11.2016
- BASKIN, Sami, "Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi: Tanımı, Kapsamı ve Diğer Bilimlerle İlişkisi", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/4, Winter 2014, ss. 445-457.
- BİÇER, Nurşat, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı: 1/4 2012, ss. 107-133.
- CAFEROĞLU, Ahmed, *Kâşgarlı Mahmut*, MEB, İstanbul 1999.
- "Dilbilimi", md., *Meydan Larousse Ans.*, Meydan Yayınevi, İstanbul 1970, III, 698-699.
- "Dilbilim", md., *Ana Britannica Ans.*, Hürriyet Yayınevi, İstanbul 1994, X, 153-155.
- ERDEM, İlhan, "Yabancılara Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, ss. 889-937.
- EREN, Cüneyt, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 1, ss. 129-151.
- İBNU'L-UMRÂNÎ, Muhammed b. Ali, *el-Enbâ fî târîhi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmîrîrâ, Neşriyyâtu'l-ma'hedi'l-Hollandî, Kahire 1973.
- KAÇALİN, Mustafa S., "Dîvânü Lugatî't-Türk" md., *DİA*, İstanbul 1994, IX, 446-449.
- KAŞGARLI, Mahmut, *Dîvânu luğâtî't-Türk*, Bişkek, 2011.

- _____, *Dîvanu lugâti't-Türk*, thk. Muallim Rifat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.
- KAYMAZ, Zeki, "*Kitâb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi?*", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sy. 55, s. 149-157.
- ÖZYETGİN, A. Melek, "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf
- _____, "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebü Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", 80. Yılı Kutlama Etkinlikleri Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2003, ss. 35-51.
- ÖZTÜRK, Faruk, *Dîvânu luğâti't-Türk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Bişkek 2010.
- TOPRAK, Funda, "Dîvânu Lugati't-Türk'te 'Kıpçakça' Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Sözcüğü İçindeki Yeri", *Türkoloji Dergisi*, Ankara 2003, c. XVI, ss. 79-90.
- _____, "Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Söz Varlığı (Fiil) Açısından Karşılaştırılması", *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum 2005, yıl: 9, sayı: 25, ss. 287-305.
- YAVUZ, Galip, "Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *CÜİF Dergisi*, c. 6, sy. 1, Sivas 2002, ss. 113-121.

